

Trä- och metallslöjd på järnåldern

De människor som bodde här i Norden under järnåldern var tvungna att ha en god kunskap inom många ämnesområden. Ett av de viktigaste var konsten att bearbeta trä. Deras hus, båtar, vagnar, slädar, mängder av redskap och husgeråd var alla tillverkade av trä eller hade trädetaljer. Troligen var de flesta, såväl män som kvinnor mer eller mindre skickliga på att bearbeta trä.

Naturlära och materialkunskap

Eftersom så mycket av vardagens föremål tillverkades av trä var det naturligt att känna till den omgivande naturen och dess resurser. Man visste var någonstans man kunde finna rätt virke och när det var bäst att ta det. Olika användningsområden krävde olika val av träslag och verkets form och kvalitet.

Man sågade inte ut plank eller bjälkar till hus och båtar under järnåldern, den tekniken fanns inte i Norden då, utan man klöv ut materialet. Genom klyvningen får man ett fiberrakt ämne som är oerhört starkt och tåligt. Båtarnas bordplank kunde därigenom göras mycket tunnare än om det hade varit sågat men var samtidigt smidigt och starkt. Man fick dock vara noggrann med virkesvalet så att fibrerna inte var för vridna eller att det var för mycket kvistar. Man utnyttjade i stor utsträckning även naturliga variationer i virket såsom drag- och tryckved, vrilar och masurbildningar, samt svallved vilket bildades där träden hade blivit skadade. Till källmedar, skaklar, slevar, skedar, årder och ok använde man förr helst krokvuxet virke för att få ett starkt ämne, där träets fibrer följer formen på föremålet. Man valde ett hårt och segt träslag, gärna ask, ek eller björk, om påfrestningen var stor. Till båtskant, källmedar, byggnadskonstruktioner och konsoler för att bära upp bjälklag använde man rotben, som är extremt starkt. Till oket, som också borde vara lätt och mjukt mot axlarna, passade alen bra. Skålar gjordes med fördel ur exempelvis knutor, vrilar, på träd då träfibrerna i dessa gjorde skålarna särskilt vattentäta. Skedar gjordes gärna ur krokvuxet virke vilket gjorde att skedens naturliga form redan fanns i fibrerna vilket gjorde den starkare och man kunde göra skedbladet mycket tunnare.

Man prydde gärna sina föremål med vackra sniderier. Exempel på detta kan man se bland annat på fynden från de berömda vikingatida båtgravarna från Oseberg och Gokstad i Norge. I dessa gravar fanns mängder med bevarade träföremål, många av dem mycket

skickligt dekorerade med träsniderier. Även fynden av träföremål från båtgravfältet i Tuna i Badelunda utanför Västerås uppvisar fina exempel på järnålderns formgivning i trä.

Verktyg

Övergången från brons- till järnverktyg kom att förändra människornas vardag i grunden. Järnverktygen innebar nya möjligheter för trähantverket att utvecklas. På järnåldern hade de flesta gårdar möjlighet att själva kunna tillverka huvuddelen av de verktyg som behövdes i den dagliga verksamheten. En del verktyg handlade man dock troligen till sig. Järnet till verktygen framställdes antingen på den egna gården eller köptes. (Se vidare i *Berätta mer om Teknik på järnåldern.*)

Ett berömt verktygsfynd kommer från Mästermyr på Gotland. Där har man funnit en kista från vikingatid, full med en hantverkares alla verktyg. Verktygen är till för både trähantverk och smide och uppvisar en stor variation. De allra flesta känner man fortfarande igen och liknar i mycket dagens verktyg. I kistan låg bland annat flera yxor av olika modeller, såväl vanliga tälj- och timmeryxor samt tvåryxor. Tväryxan användes för att planhugga plank, brädor och bjälkar. Där fanns även flera sågar, liknande dagens sticksågar, av olika storlek och med såväl grov som fin tandning. Där fanns också raspar och filar för såväl trä som metallbearbetning. Andra verktyg man kan känna igen är hammare och stämjärn. Man har i andra verktygsfynd även funnit ett stort antal olika skölpar. Borrar förekom i olika former. Själva borret bestod vanligen av en så kallad skedborr, en järnten med änden formad som en vasslipad sked. Spiralborr användes inte i Norden under järnåldern. Borret sattes sedan i hållare som bröstborr eller navare.

Ett populärt verktyg verkar bandkniven ha varit. Denna kallas numera ofta spänkniv. De användes i princip för samma ändamål som man idag använder hyvlar. För att t.ex. finskära den skålade ytan i ett tråg eller en skål användes ett skavjärn, eller skålniv som den också kallas och kan liknas vid en bandkniv böjd till en ögla. För att kunna göra mindre urholkade föremål såsom skopor, skedar och kåsor användes skedknivar. För att göra profilerade lister och liknande använde man sig av ett profiljärn. Detta liknar lite en bandkniv, med en skarpslipad profil i eggen, vilken drogs i det närmaste vinkelrätt mot träets yta och därmed skavde fram en profil. Även hyvlar förekom i Norden. Man

har hittat flera stycken från framförallt yngre järnålder på skilda plaster i Norden. Det äldsta fyndet är från 200-talet och kommer från Danmark. Huvudsakligen rör det sig om mindre hyvlar liknande dagens putshyvlar. De var troligen inte vanliga utan tillhörde snarast den specialiserade yrkeshantverkaren.

Hjälpmedel och redskap

Bandknivarnas huvudsakliga och bästa användningsområde är i en så kallad täljhäst. Denna kan se ut på lite olika sätt men gemensamt är att det är en bänk med en rörlig arm som håller fast arbetsstycket medan man arbetar med det. Täljhästen har i alla tider favoriserats av tunnbindarna som gjorde laggade kärl som t.ex. tunnor, stänkor och muggar. Det är mycket lätt att göra just stavarna och banden i en täljhäst med bandkniv och skavjärn. Någon täljhäst har dock aldrig hittats men man vet efter avbildningar att de har funnits nere på kontinenten åtminstone sedan den romerska antiken.

Ett redskap, som liksom täljhästen aldrig har hittats i något nordiskt arkeologiskt fynd är svarven. Vi vet dock att svarven var vanligt förekommande under järnåldern då man över hela Norden finner svarvade föremål av inhemsk tillverkning. De äldsta fynden av svarvade föremål som vi har i Norden, bland annat en stol, kommer ifrån Danmark och är daterade till Förromersk järnålder (500-0 f.Kr.). Den svarvtyp som troligen användes var en trampsvarv av så kallad vippsvarvs- eller svegsvarvsmodell, där arbetsstycket roterar omväxlande fram och tillbaka beroende på om man trampar ned eller släpper upp fotpedalen.

Arbetstips

- Gå ut i skogen och studera naturvuxet virke. Vilka delar på träden skulle man kunna använda till vad? Vad finns det för skillnader i virkets egenskaper mellan olika trädslag?
- Slöjda i färskt trä och jämför med att slöjda i torrt trä.
- Träna på träsniderier. Uddsnitt, karvsnitt och reliefskärning är alla exempel på olika tekniker som användes flitigt under järnåldern.
- Träna på att skärvarva på låg hastighet.

- Tillverka eller arbeta i en täljhäst och jämför med en modern hyvelbänk.
- Smid egna enklare verktyg som t ex karvsnittsknivar, tälj- eller skedknivar, eller beslag som enklare gångjärn till träskrin, kistor med mera.

Att läsa vidare

Det finns mängder med litteratur om trähantverk. Några mycket bra böcker om slöjd i framförallt färskt trä är *Slöjda i trä* av Jögge Sundqvist, *Tälja med kniv och yxa* av Wille Sundqvist och *Slöjda i färskt trä* av Anders Lindberg. Om man vill lära sig mer om skärvarvning i trä kan man läsa *Träsvarvning enligt skärmetoden* av Wille Sundqvist eller *Träsvarvning* av Gert Ljungberg. Om man vill veta mer om Mästermyrfyndet så finns boken *The Mästermyr find* av Greta Arwidsson och Gösta Berg. Träföremålen ifrån Tuna i Badelunda beskrivs i böckerna *Tuna i Badelunda I & II* av Erik Nylén och Bengt Schönback.

Kulturmiljöer i länet

Verktygsfynd från järnåldern förekommer då och då i gravar från denna tid. Ett flertal fynd av verktyg har gjorts i Västmanland. I bland annat Kvalsta i Bergs socken i Hallstahammar har man funnit sågar, ett antal olika yxor, knivar och brynen. I f.d. Jämmertuna by i Köping har man även funnit vikingatida järnborr. Man hittar då och då också bevarade träföremål från järnåldern vilka ofta uppvisar en hög hantverksskicklighet. Detta har man gjort ibland annat Tuna i Badelunda utanför Västerås och i Kärrbo, öster om Västerås, där man funnit en vikingatida grav som innehöll vackra skålar, fat och en sked i lövträ. Om man vill finna bra slöjdvirke och studera vilka tillgångar man hade på järnåldern kan man besöka gamla skogs- och hagmarker som inte har gallrats ut på lång tid eller planterats.

